

УДК 165.741

Я.В. Любвий

*Доктор філософських наук, професор
кафедри філософії та соціальних наук
Київського університету туризму, економіки і
права, провідний науковий співробітник
Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди
НАН України*

СПІВВІДНОШЕННЯ УТИЛІТАРНИХ ТА ДУХОВНИХ ІНТЕНЦІЙ В АМЕРИКАНСЬКОМУ ПРАГМАТИЗМІ

В суспільних науках сьогодення відбувається «повернення» до ідей прагматизму, однак ці ідеї тлумачаться у надмірно утилітарній площині. Стаття, спираючись на концептуальні положення класиків прагматизму (Ч.Пірса, В.Джеймса та ін.), присвячена подоланню ярлику утилітаризму та приземленого матеріалізму, що навішується деякими авторами на філософський прагматизм. Положення «відновлення вірування» для класиків прагматизму має не менше значення й питому вагу в їхній концепції, ніж положення «істина є те, що корисно».

Ключові слова: вірування, переконання, інструментальність істини, релігійний досвід, духовне зцілення, душевне здоров'я.

В общественных науках сегодня происходит «возвращение» к идеям прагматизма, однако эти идеи трактуются в чрезмерно утилитарной плоскости. Статья, опираясь на концептуальные положения классиков прагматизма (Ч.Пирса, У.Джеймса и др.), посвящена преодолению ярлыка утилитаризма и приземленного материализма, который навешивается некоторыми авторами на философский прагматизм. Положение

«возобновлення веровання» для класиків прагматизма має не менше значення і удельний вага для їх концепції, ніж положення «істина є те, що корисно».

Ключеві слова: веровання, переконання, інструментальність істини, релігійний досвід, духовне одужання, душевне здоров'я.

In social sciences we can watch today the return to the ideas of pragmatism, but these ideas are discussed in an excessively utilitarian way. This article is based on conceptual theses of classics of pragmatism (Ch.Peirce, W.James and others) and devoted to overcoming of label of utilitarianism and simplified materialism, which prescribed by some authors to the philosophical pragmatism. Thesis of «renewed believe» has not less significance and specific weight for conception of classics of pragmatism then the thesis «truth is everything that useful».

Key words: believe, persuasion, the instrumentality of truth, religious experience, the spiritual cure, mental health.

В побутовому тлумаченні поглядів видатних філософів існувало вже давно та існує ще й досі чимало неадекватних оцінок їх концептуальних поглядів, своєрідних ярликів. Так, ще з давні часів філософію Епікура оцінювали як гедоністичну, приписуючи йому погляди іншого давньогрецького філософа Арістіпа, хоча для Епікура кінцевою метою пізнання та найвищою цінністю була атараксія, безтурботність духу. З часів Д.Дідро побутує погляд на філософський світогляд Дж.Берклі як на суб'єктивний ідеалізм, хоча сам Дж.Берклі був єпископом та вірив в Бога, що існує об'єктивно, незалежно від нашого сприйняття. Погляди Р.Декарта прийнято характеризувати як дуалістичні, хоча, крім мислячої та протяжної субстанцій, він визнавав існування найвищої субстанції – Бога. Як приклад плюралістичного світогляду наводять вчення Г.В.Лейбніца про

монади, хоча насправді він вважав, що всі інші монади породженні найвищою монадою – Богом. Схожим чином приліпилися ярлики та спрощене розуміння до філософії прагматизму як утилітаристськи спрямованого вчення з перебільшенням значення тези В.Джеймса про те, що істинним є те, що корисно. Хоча, насправді вже для ранніх його представників (Ч.Пірса та В.Джеймса) метою та головним лейтмотивом пізнання є відновлення вірування. Тому, метою даної статті є спроба змінити акценти в оцінці співвідношення утилітарних та духовних інтенцій в американському прагматизмі.

Прагматизм виник у 70-ті роки XIX ст. у США та існував як окремий філософський напрям до другої світової війни. Починаючи з 60-х – 70-х років XX ст., інтерес до філософії прагматизму знову зростає, проблематика його активно засвоюється й використовується багатьма філософськими напрямами, а також у різноманітних сферах суспільної практики. Постпрагматизмом ми називаємо ті напрями філософської думки та практичної діяльності, які найближчі до прагматизму за проблематикою, принципами та методологією. Різновидом постпрагматизму є, на нашу думку, такий практичний напрям психотерапії як нейролінгвістичне програмування.

Мета прагматизму – реконструкція філософії в тому розумінні, що вона була не розмірковуванням про перші роди буття, чому вона себе присвячувала ще з часів Арістотеля, а загальним методом розв’язання проблем, що виникають перед людиною в різних життєвих ситуаціях. Вихідним для прагматизму є поняття досвіду, який він розуміє як будь-які переживання людини: релігійні, містичні, повсякденно-практичні, а не як винятково пізнавальний досвід. Серцевиною, ядром людського досвіду представники прагматизму вважають вірування (але не обов’язково релігійні), переконання людей. Знання у вигляді понять, концепцій, теорій є не самоціллю, а служать засобом переходу від сумніву до віри,

відновлення вірування, яке саме собою є імпульсом адаптивної, практичної, узгодженої з вимірами дійсності, діяльності людини.

Засновник прагматизму Ч.Пірс (1839-1914) вважав, що мислення людини є способом пристосування її до навколишнього середовища. У взаємодії із середовищем у людини виробляється певна сукупність звичок і вірувань. Ця віра не обов'язково має бути релігійною, як вважав, наприклад, ще Д.Х'юм [11], однак релігійність відіграє у житті людини неабияку роль. Якщо при здійсненні тих чи інших дій відповідно до певних звичок або вірувань у людини виникають практичні проблеми та помилки, то в неї виникають сумніви щодо тієї звички (або вірування), відповідно до якої вона діяла. Пізнання саме і потрібне людині для того, щоб подолати сумнів і відновити вірування; тоді й практична адаптивна діяльність також відновиться, і не виключено, що у більш оптимальному режимі.

Згідно з Ч.Пірсом, людина у процесі власної пізнавально-діяльнісної активності розрізняє, насамперед, почуття сумніву і почуття переконання. Наші переконання керують нашими бажаннями й визначають наші вчинки. Переконаність тією чи іншою мірою служить вказівкою на те, що в нашій природі склалася певна звичка, котра визначає наші вчинки. Сумнів ніколи не має такого ефекту [8, 100]. Сумнів є станом, що характеризується тривогою та невдоволенням. Ми прагнемо звільнитися від нього й перейти до стану переконаності, оскільки остання є станом спокою та задоволення, від якого ми не маємо бажання звільнитися або замінити його на переконання в чомусь іншому. Навпаки, ми вперто чіпляємося, і не просто за переконання, а за переконання в тому, в чому ми дійсно переконані [8, 101-102].

Ч.Пірс відзначав, що ми чіпляємося за наші переконання, ми прагнемо до наповненості нашого досвіду переконанням. Це положення Ч.Піrsa знаходить продовження не тільки у В.Джеймса, а й у гуманістичній

психології другої половини ХХ ст., зокрема і в НЛП. Тут справа полягає в тому, що наявність у особистості таких переконань, до яких вона прагне, які є для неї бажаними і комфортними (а не нав'язаними їй ззовні насильно або маніпулятивно), є показником інтегрованості, цілісності особистості, наповненості її діяльності життєстверджувальними смислами.

Ч.Пірс вважав, що переконання не примушують нас діяти негайно, проте вплітає нас у таку зумовленість, котра зобов'язує нас здійснювати вчинки певного типу у відповідній ситуації. Сумнів ні в якому разі не має такого активного ефекту. Він стимулює нас до дослідження причин до того часу, поки сумнів не буде подоланим завдяки цьому дослідженню. Насправді ж ми сумніваємося ні в чому іншому, як у нашій здатності досягати стану переконання [8, 102], інакше кажучи, стану цілісності, інтегрованості особистості. Дослідження не має самодостатності, воно покликане лише повернути людині її вірування, стан душевного комфорту. На думку Ч.Пірса, подразнююча дія сумніву стає причиною початку боротьби за досягнення стану переконаності, це він і називає дослідженням. Подразнююча дія, яку справляє сумнів, є єдиною безпосередньою мотивацією боротьби за досягнення стану переконаності. Безперечно, для нас надзвичайно сприятливим є те, що наші переконання спроможні спрямувати наші вчинки таким чином, що це приводить до задоволення наших бажань. Попереднє, недостатньо адекватне переконання замінюється на таке, яке гарантує досягнення кращого результату задоволення бажання. Отже, із сумніву боротьба починається, і з припиненням сумніву закінчується. Оскільки, тільки-но ми набуваємо стійкого стану переконання, ми повністю задоволені, незалежно від того, істинне переконання чи хибне [8, 103]. Останнє, однак, не означає, що Ч.Пірс не визнає об'єктивної закономірності природних і соціальних процесів.

Ч.Пірс зазначав, що люди таким чином можуть відрегулювати свої переконання, що ці переконання відповідатимуть природним процесам, узгоджуватимуться з ними. Він вважав, що, якщо безперешкодно існуватиме можливість вибирати те, чому люди віддають перевагу, то вони, сприймаючи вплив цієї можливості, спільно й всебічно обговорюватимуть різні нагальні проблеми, поступово вдосконалюючи власні переконання й приводячи їх у відповідність з природними причинами. Такий метод подібний до того, під впливом якого визріває й приходить до остаточної досконалості художній задум [8, 112]. Важливо, що Ч.Пірс підкреслює можливість вдосконалення переконань людини у напрямку, по-перше, все більшої узгодженості їх з переконаннями інших людей, з якими вона прямо або опосередковано спілкується, а, по-друге, вдосконалювати власні переконання у напрямку найбільшої їх відповідності природним причинам, або, як про це говорять сучасні вчені, досягнення все більшої й більшої екологічності переконань людини у найширшому значенні цього поняття, включаючи і екологію природи, і екологію людини, і екологію міжлюдських відносин. Екологічність переконань людини є важливим поняттям і метою діяльності сучасного НЛП.

Підкреслимо, Ч.Пірс надавав великого значення цілісності переконань людини, зокрема, він зауважував, що «у переконанні найважливішою є його цілісність, і що необхідно уникати звертатися до тієї чи іншої віри, зі страху, що вона може виявитися застарілою» [8, 123]. Цілісність віри (або переконання) з точки зору сучасного НЛП означає, що різні рівні й підрівні ієрархічної самоорганізації буття людини мають узгоджуватися один з одним, діяти синхронно, в єдиному ритмі, в унісон, що може ще бути позначено як когерентність.

Сумнів, згідно з Ч.Пірсом, збуджує думку, єдиний мотив, ідея й функція якої полягає у виробництві переконання, подолання згаданого

вище збудження й переходу до стану спокою. Думка у дії своїм єдиним мотивом має досягнення спокою думки; при цьому все, що в її русі до спокою не відсилає до переконання, перебуває поза межею самої цієї думки [8, 133]. Переконання має три функціональні властивості: по-перше, воно є тим, що усвідомлюється нами, по-друге, воно усуває усвідомлюване сумнівом роздратування, і, по-третє, воно призводить до укорінення в нас закону, який керує нашими діями, або, інакше кажучи, звички [8, 134]. Коли переконання послабляє подразнюючий ефект сумніву, котрий мотивує дію думки, напруження думки падає, і вона набуває спокою на той момент, коли стан переконаності нарешті досягнутий. Але переконання є законом, що керує дією, застосування якого також супроводжується сумнівом, що знову тягне за собою думку [8, 134]. Кінцевий результат мислення полягає в акті волі. В останньому думка не бере вже ніякої участі [8, 134]. Тобто, коли людина практично діє на основі переконань, відпадає необхідність у мисленні. Воно знову починає здійснюватися, коли у практичній діяльності виникають збої. Призначення та сутність переконання, на думку Ч.Пірс, полягає в установленні звички [8, 136]. Доки в практичній діяльності не виникає перешкод, людина діє в межах усталених звичок. Повною функцією думки є встановлення звичок, котрі сприяють тим чи іншим діям.

В цілому Ч.Пірс високо оцінював значення наукового дослідження і вважав, що філософія, з точки зору методу, має наслідувати науки природничо-математичного циклу, які засновані на дослідних першоосновах і можуть бути піддані ретельному дослідженню. Єдиним виправданням висновків, що побудовані із знаків, є пояснення конкретного факту, здобутого за допомогою цих висновків [8, 12]. Ч.Пірс великого значення надавав логічним засадам наукового мислення. Власне, він започаткував розвиток такого розділу сучасної логіки, як семантика.

Ч.Пірс виділяв чотири методи закріплення переконань: метод впертості, апіорний метод, метод авторитету та науковий метод. Останньому він надавав найбільшого значення.

Ч.Пірс визнавав існування об'єктивної реальності. Реальним є те, що має такі чи інші властивості, незалежно від того, чи мислить хто-небудь ці його властивості, чи ні. У будь-якому випадку прагматист, як зазначає Ч.Пірс, вживає це слово саме в цьому розумінні [8, 175]. На відміну від номіналізму та номіналістичного суб'єктивізму (як це було, наприклад, у Дж.Берклі), Ч.Пірс стверджував, що деякі загальні об'єкти є реальними. Загальне є в дійсності необхідним інгредієнтом реальності, оскільки просто індивідуальне існування або дійсність без будь-якої регулярності нічого з себе не уявляють. Хаос є чисте ніщо. Тому і ствердження будь-якою істинною пропозицією (судженням про дійсність) є реальним. Нехай ця пропозиція буде загальною умовною пропозицією щодо майбутнього – у такому разі воно є реальним загальним, оскільки з'ясований його реальний вплив на людей [8, 177, 178]. Отже, наші судження про дійсність, згідно з Ч.Пірсом, можуть цілком відображати об'єктивну реальність, в тому числі й об'єктивні загальні властивості й регулярності її.

Однак з усієї багатоманітності властивостей і характеристик об'єктивної реальності людина відображає лише ті, які важливі для її переконань та вірувань. І це знайшло свій вираз у відомому «принципі Пірса», який справив великий вплив на подальшу світову науково-методологічну думку. Згідно з цим принципом, повне поняття об'єкта вичерпується тими практичними наслідками, які можуть бути спричинені об'єктом нашого поняття. Річ є просто тією звичкою, яку вона викликає; реальність є лише звичкою діяти, а наша ідея будь-якої речі є ідеєю її чуттєвих наслідків [10, 503]. Сам Ч.Пірс це формулює наступним чином: «З тих впливів, котрі той чи інший предмет, відповідно до вашого поняття про нього, здатен справляти, врахуйте ті, що могли б мати, відповідно до

цього поняття, практичний характер. В такому разі ваше поняття про ці впливи є вашими повними поняттями про цей предмет [8, 168].

Згодом, через декілька десятиліть, з цього «принципу Пірса» логічно були виведені принцип спостережувальності у фізиці (фізичний мікрооб'єкт вичерпується тими впливами, які він справляє на прилад, – і нічого більше), а також концепції «тунелю реальності» та «карта не є територією».

Одним із досягнень Ч.Пірса є думка про те, що немає абсолютно першого знання якого б то не було об'єкта, але прирощення знання є безперервний процес, оскільки той стан розуму, від якого відштовхується людина як суб'єкт пізнання, є станом, у якому вона вже завантажена неймовірно великою масою вже сформованого знання і від якого ми не змогли б себе звільнити, якби навіть забажали; а якби ми звільнилися від цього попереднього знання, то чи не зробили б будь-яке знання і пізнання неможливим [8, 14, 164]. Ця думка Ч.Пірса знаходить підтвердження і у такій сучасній позитивній науці, як когнітологія, і у представників НЛП, які стверджують, що у самому процесі сприйняття, яке ми прагнули б зробити чистим і еталонним, містяться миттєві несвідомі механізми, що передують цьому акту свідомого сприйняття.

Також важливою є думка Ч.Пірса щодо того, що значення будь-якого предмета, об'єкта (взагалі денотата) визначається не просто прямим відношенням знаку до денотата, а формується у системі смислових значень. Щодо цього Ч.Пірс пише: «Жодна із присутніх дійсних думок (існуючи лише як переживання) не володіє жодним значенням, інтелектуальною цінністю, оскільки це значення полягає не в тому, що дійсно мислиться, а в тому, з чим ця думка може бути пов'язана у репрезентації її наступними думками [8, 31]. Не виключено, що на цю думку Ч.Пірса надихнув Г.Гегель, праці якого він добре знав [8, 180, 181]. Г.Гегель побудував свою філософську систему на взаємозв'язку,

взаємопереході й взаємовідображенні всіх логіко-філософських понять та категорій, заклавши, крім усього іншого, ідеї холізму у природничих науках. Г.Гегель не лише побачив універсальний взаємозв'язок категорій, продовжуючи анаксагорівський принцип «все в усьому», а й побачив глибинну цілісність живого організму. У творі «Філософія природи» він зазначав: «В органічному ... образ є таким, що в кожній частині він продовжується як ціле, а не так, що кожна частина стає зрозумілою через ціле. Тому у живому кожна точка периферії є ціле, як я і відчуваю у кожній частині мого тіла» [2, 220]. Ці ідеї Г.Гегеля пізніше втілилися не лише у філософії Ч.Пірса, а й через холістичну концепцію Я.Сметса (1926 р.) вплинули на точне природознавство, ідеї голографічної будови Всесвіту, нелокальних зв'язків у Всесвіті, цілісності людської психічної діяльності взагалі й підсвідомого, зокрема, тощо.

Іншим видатним представником прагматизму був В.Джеймс (1842-1910), який був не тільки філософом, а й засновником психологічної науки у США. Наслідуючи Ч.Пірса, В.Джеймс вважав, що теорії, концепції та ідеї слід оцінювати по практичних наслідках, які випливають з цих теорій, концепцій та ідей. Тому й істина є тим, що корисне для нашого життя. В.Джеймс писав: «Метод прагматизму... намагається витлумачити кожную думку, вказуючи на її практичні наслідки. В чому для будь-кого полягає практична різниця, якщо взяти за істину саме цю думку, а не іншу? Якщо ми не в змозі знайти жодної практичної різниці, то обидві протилежні думки означають одне й те саме, і будь-яка подальша суперечка тут марна» [4, 26]. Щоб досягти цілковитої ясності в наших думках про будь-який предмет, ми повинні тільки поміркувати, які практичні наслідки містить цей предмет, тобто, яких ми можемо очікувати від нього відчуттів і до якого виду реагування зі свого боку ми повинні бути готовими. Наше уявлення про ці наслідки – як найближчі, так і віддалені – оце й усе, що ми можемо уявити собі про цей предмет, якщо взагалі таке уявлення має яке-

небудь позитивне значення. В.Джеймс цей принцип називає (про що вже йшлося вище) принципом Пірса, принципом прагматизму [4, 27].

Прагматизм, на думку В.Джеймса, відмежовується від застарілих способів міркування фахових філософів, які проголошували словесні істини та апріорні аргументи, і повертається до доступного, до конкретного, до фактів, до дії, до влади. В цьому В.Джеймс вбачає поворот від раціоналізму до емпіризму [4, 27].

Як всебічно ерудований і талановитий психолог, В.Джеймс яскраво й дотепно дав характеристики людей, які могли б належати до раціоналістів та емпіриків. Раціоналісти – це люди романтичні, з м'яким типом характеру, віруючі, ідеалістичні, інтелектуальні, оптимістичні, емоційні. Емпірики, навпаки, є людьми тверезомислячими, з жорстким типом характеру, матеріалістичні, песимістичні, невіруючі, скептики й фаталісти [4, 11, 12]. Тобто всі ці типи поглядів на світ, психолого-етичні орієнтації людей залежать, на думку В.Джеймса, від їхніх вроджених даних та виховання.

В.Джеймс намагається виводити якусь певну картину світу, яка має впливати з прагматизму, оскільки останній є лише методом [4, 29]. І взагалі, теоріям, на думку В.Джеймса, не слід приписувати метафізичні властивості, і не треба шукати в них відповіді на світові загадки, оскільки вони є лише інструментами, які повинні здобувати результати, наслідки, факти [4, 30]. В усіх галузях науки є численні конкуруючі формулювання законів, і дослідники звикли до думки, що жодна теорія не є точною копією дійсності і що кожна з них може виявитися корисною з якого-небудь погляду. В.Джеймс чутливо реагував на думки інших представників прагматизму, часто-густо погоджуючись з ними. Так, він погоджується з думками Ф.Шіллера та Дж.Дьюї щодо того, що ідеї як складові досвіду стають істинними настільки, наскільки вони допомагають нам знаходити задовільне ставлення до інших частин нашого досвіду.

Істинною можна назвати таку ідею, яка веде нас від однієї частини досвіду до іншої, пов'язує між собою речі, спрощує, заощаджує працю, – така ідея істинна настільки, наскільки вона це робить. Вона – істина інструментальна. В цьому і полягає інструментальний погляд на істину [4, 32]. Ідея, на думку В.Джеймса, поєднує старі частини досвіду з новими, старі ідеї з новими фактами за мінімуму потрясінь і за максимуму безперервності [4, 32].

Деякі богословські ідеї, на думку В.Джеймса, мають цінність для реального життя, вони допомагають людині відкинути непотрібні страхи й тривогу, у цьому сенсі вони вигідні. У цьому сенсі ідея є істинною настільки, наскільки віра в неї вигідна для нашого життя, а сама ідея є доброю, якщо, володіючи нею, ми відчуваємося краще [4, 40].

Істинність тієї чи іншої думки, образу, за В.Джеймсом, може бути перевірена фактами, верифікована. У повсякденному житті ми не завжди доводимо перевірку кожної істини до повного завершення. Проте в процесі спілкування люди можуть розповісти один одному про досвід перевірки істини, який вдавалося доводити до завершення. Істина значною мірою базується на довірі. Наші думки й переконання мають силу, якщо ніщо не суперечить їм. Але все це вказує на існування десь безпосередніх перевірок, без яких уся тканина істини розповзеться. Ви приймаєте, зазначає В.Джеймс, мою верифікацію якоїсь речі, я приймаю вашу верифікацію іншої. Ми обмінюємося істинами. Але вся ця велика структура спирається на фундамент з конкретних, верифікованих кимось переконань. Отже, непрямі або лише потенційні процеси перевірки можуть бути настільки істинними, як і повний процес верифікації [4, 96, 97]. На думку В.Джеймса, все людське мислення стає дискурсивним. Ми обмінюємося думками, в процесі соціального спілкування ми запозичуємо один у одного верифікації. Завдяки цьому всі істини отримують вербальну форму, накопичуються і стають придатними для всіх. Істина для нас –

просто колективна назва процесу верифікації [4, 100, 102]. Проте ті сегменти нашого внутрішнього досвіду, котрі містять переконання та вірування, не потребують такого процесу, оскільки вони є самоочевидними для нас.

Дуже евристичним є, на нашу думку, аналіз тих аспектів психологічної теорії В.Джеймса, які, по-перше, пов'язані з його прагматистичними ідеями, і, по-друге, вплинули на ті наступні психологічні концепції, засновуючись на яких були розроблені найефективніші психотерапевтичні методи. Адже ключові положення прагматизму В.Джеймс обґрунтував спостережуваними фактами з психофізіології людини, тому зазначені два аспекти творчості В.Джеймса необхідно не протиставляти один одному, а розглядати в єдності.

Однією з основних у психологічній теорії В.Джеймса була ідея про телеологічний (доцільний) характер душевного життя людини і його функціонально-адаптаційний характер, тобто всі види почуттів та функції нашого мислення виконують корисну роль пристосування організму людини до навколишнього середовища, для регулювання її впливу на світ. Первинні й основні прояви душевного життя є дії, що сприяють пристосуванню [5, 20].

Іншим, надзвичайно важливим для розвитку наукової психології, було положення В.Джеймса про те, що всі душевні явища (незалежно від їхньої корисності) супроводжуються тілесними процесами. Вони призводять до ледь помітних змін у диханні, кровообігу, загальній скорочуваності м'язів, в діяльності залоз і судин навіть в тих випадках, коли не викликають жодних помітних рухів у м'язах, котрі відповідають за довільні рухи. Не лише відомі душевні стани, як наприклад, хвилювання, але і всі взагалі психічні явища, навіть чисто мислительні процеси й відчуття, є за результатами, що ними викликаються, рухальними [5, 21]. Це положення В.Джеймса має не тільки науково-світоглядний, а й суто методичний

характер. Багато майстрів психотерапії, гіпнотерапії та інших аналогічних напрямів (включаючи й НЛП), використовуючи це відкриття В.Джеймса, виробили цілий арсенал методик по розшифровуванню підсвідомих, невербальних реакцій пацієнтів (або клієнтів) по встановленню з ними довірливого контакту (рапорту) по відстежуванню характеру та міри змін в підсвідомому пацієнта, по інтеграції розбалансованих структурних рівнів його особистості і т. ін.

Крім того, В.Джеймс також прискіпливо досліджував залежність стану і характеру психічних, зокрема емоційних і мислительних, процесів від фізіологічних станів і процесів в організмі людини. Взагалі, підкреслюючи адаптивний характер нервово-психічних процесів в організмі, В.Джеймс зазначав, що нервова система є нічим іншим, як машиною, що сприймає зовнішні впливи і доцільно реагує на них для збереження особини та роду [5, 23].

Оскільки у філософській концепції В.Джеймса (як і Ч.Пірса) центральне місце посідає поняття вірування, переконання та звички, то цікаво з'ясувати його тлумачення цього поняття у його психологічній теорії. В.Джеймс вважав, що звичка спрощує наші рухи, робить їх більш точними й зменшує втому, що ними викликаються. Звичка зменшує витрати м'язової та нервової енергії, сприяє вдосконаленню наших рухів, дає можливість робити значну частину рухливих актів автоматичними [5, 44, 45].

Дуже важливо, вважав В.Джеймс, використовувати звичку в етиці та педагогіці, закріплюючи за допомогою неї позитивні соціальні якості індивідів. Разом з тим, необхідно уникати закріплення таких рутинних звичок, які заважають розвивати моральні якості особистості і за допомогою волевих зусиль постійно долати ті звички, які роблять людину соціально пасивною [5, 49, 50, 51, 55]. Вперше ця ідея була висловлена Арістотелем. В молоді роки Арістотель був спортсменом, згодом —

лікарем, а пізніше – філософом. Це дало йому можливість дійти думки, що людина постійно має приймати рішення та робити моральний вибір і тренувати власні етичні устої подібно до того, як спортсмен тренує власні м'язи [1, 59, 61, 63].

Неабиякий вплив на психологічну науку та практику справила ідея В.Джеймса про ієрархічну будову особистості, про те, що людина поділяється на декілька особистостей (фізичну, соціальну, духовну), і за деяких обставин можливе протистояння частин (або) рівнів особистості між собою [5, 64, 82, 84, 94, 95]. Ця ідея В.Джеймса знайшла свій розвиток не лише у фрейдизмі, а й у багатьох інших напрямках філософської та практично-психологічної думки.

Також цікавим є аналіз природи емоцій у В.Джеймса, зокрема. емоцій страху в критичних ситуаціях. В.Джеймс довів, що в критичних ситуаціях організм спочатку автоматично уникає цих ситуацій, а через деякий короткий час відповідні емоції заповняють людину. В.Джеймс робить висновок, що емоції людини визначаються комбінацією груп м'язів. Тому він запропонував базисну методичку для всієї наступної психотерапії, яка полягає в тому, щоб свідомо регулювати позами тіла і приймати ті пози, які відповідають позитивним емоційним станам людини, викликаючи тим самим бажані позитивні душевні стани та настрої [5, 79, 80, 81, 82].

Здобутком психологічної теорії В.Джеймса є те, що ще задовго до сучасних класифікацій репрезентативних систем сприйняття, В.Джеймс виділяв типи людей по домінуванню у них того чи іншого типу сприйняття – зорового, слухового, кінестезичного [5, 202, 206].

В.Джеймс відзначав екстраполюючу діяльність людського мислення не лише щодо зовнішніх об'єктів, а й щодо самої особистості, оскільки в кожній особистісній свідомості процес мислення сприймається як неперервний. Ми усвідомлюємо душевні стани, що передують часовій прогалині і наступні за ними частини як частини однієї й тієї ж особистості

[5, 63]. Ця «суцільність» особистості являє собою те щось, що не може бути часовою прогалиною і що, усвідомлюючи існування цієї часової прогалини, все ж продовжує усвідомлювати власну неперервність з деякими частинами минулого. Таким чином, вважав В.Джеймс, свідомість завжди є для себе чимось цілним, не поділеним на частини. Природніше за все до нього застосовувати метафору «ріка» або «потік» [5, 64]. В.Джеймс відзначав, що таким чином проявляє себе механізм свідомості, який робить своє самоусвідомлення цілісним для самого себе, і водночас є звичкою, яка робить для нас комфортним це вірування або переконання, однак це не означає, що наша ієрархічна особистість є насправді такою, як вона метафоризує й репрезентує себе. І така метафоризація відбувається ще до усвідомленого процесу сприйняття та самосприйняття. Це спостереження В.Джеймса стало вихідним для побудови наступних концепцій «тунелю реальності», а також «карти та території».

Якщо у психологічній теорії В.Джеймс аналізує «матеріальну» особистість, то у вченні про релігію він розглядає здебільшого духовну особистість. Релігію В.Джеймс досліджує крізь призму центрального поняття своєї філософської системи – досвід. Він пише: «... Домовимося, що під релігією ми розуміємо сукупність почуттів діяльності і досвіду окремої особистості, оскільки їхнім змістом є ставлення особистості до того, що вона вважає Божеством. В цих лекціях, зазначав В.Джеймс, вся наша увага буде присвячена безпосередньому особистому релігійному досвіду [3, 26-27]. Тобто, сам релігійний досвід В.Джеймс розглядає крізь призму прагматистських принципів, в тому числі враховуючи й принцип Ч.Пірса, згідно з яким критерієм цінності вірування є не його походження, а вся сума його результатів [3, 16].

В.Джеймс виходить з того, що сприйняття космічного буття у різних людей відрізняється, відповідно від індивідуальних особливостей їхньої душі. Залежно від ставлення до життя це сприйняття викликає або бадьору

енергію, або безтурботність, або урочисту радість, або похмурий відчай. Наше єство реагує несвідомо на це світовідчуття залежно від відповіді на питання: яким є той світ, у якому згідно з долею ми живемо? [3, 30] В.Джеймс вважав, що у релігійному досвіді здебільшого домінує урочистий настрій [3, 33].

В.Джеймс вважав, що релігія виконує функцію захисту внутрішнього душевного спокою. Навіть усілякі пожертви заради Божества збільшують душевну радість віруючої людини. Релігія робить для людини легким і радісним те, що за інших обставин для неї є ярмом жорсткої необхідності. Якщо релігія, за В.Джеймсом, є єдиною силою, що здатна виконати це завдання, то цінність її як прояву духу людини є дуже високою [3, 45-46].

В.Джеймс констатує, що релігійний досвід апелює до нашого підсвідомого життя, наших вірувань, поривань, устремлінь та прагнень, і це підсвідоме інтуїтивне відчуття набагато ближче до істини, ніж раціональне знання та умовиводи розсудку [3, 85]. Американський філософ вважав релігію проявом душевного здоров'я.

Визначається душевне здоров'я В.Джеймсом як схильність відчувати щастя безпосередньо від всього, що оточує людину [3, 78]. Якщо людина відчуває щастя, вона стає нечутливою до фактів, які суперечать йому, і це дає їй інстинктивну зброю для захисту проти всього, що могло б його порушити. Але, крім того, настанова не помічати зла може стати у палкій та щирій душі своєрідною релігійною дисципліною. Ця релігійна дисципліна замінює страх на мужність, відкидає зло і замінює його на добро. Таким шляхом свідоме прийняття оптимістичного світогляду входить до філософії. Свідоме підтримання в собі душевного здоров'я як особливого релігійного настрою, відповідає могутнім властивостям людської природи [3, 79, 80, 81]. У зв'язку з цим, В.Джеймс вважав, що істинними є ті інноваційні релігійні напрями, котрі підтримують душевне здоров'я, а хворобливі начала, якими проникнута стара теологія, необхідно

відкидати. Тому бадьорий, життєрадісний настрій, який традиційні теологічні напрями вважали раніше за гріховний, стає ідеалом християнської праведності.

У зв'язку з цим В.Джеймс аналізує сучасний йому протестантський напрям духовного зцілення «mind-cure movement» [3, 85]. Джерелами цього вчення були Новий Заповіт, емерсоніанство, науковий еволюціонізм, а також індуїзм. Засновники цієї релігії дотримувалися ідеї про рятівну силу душевного здоров'я, а також мужності, надії та довіри, відповідно відкидали страх, страждання та інші патологічні стани душі [3, 85].

Напрямок «духовного зцілення» виходив з того, що духовна сторона людини лише частково є свідомою, в основному ж вона несвідома, завдяки цій несвідомій стороні ми перебуваємо в єдності з Богом. І якщо ваші думки зосередяться на здоров'ї, юності, силі, успіхові – ви набудете їх, навіть не помітивши того, як це трапилося. Отже, одним лише мисленням людина може здійснити всі бажання, і тому правило життєвої поведінки полягає в тому, щоб відкрити свою душу впливові божественних сил [3, 91, 93, 98, 100]. Людина має бути пасивною, з розслабленою волею, а не активною, з напруженою волею. Людина повинна віддати відповідальність турботи за себе вищим силам, і завдяки цьому відчувати душевний спокій. Такі піднесені стани свідомості, що властиві і напряму зцілення вірою, і містикам, мають, на думку В.Джеймса, могутній вплив на життя людини. Релігія (напрямок духовного зцілення) дає людині душевну безтурботність, моральну рівновагу, щастя і попереджає деякі види захворювань, що для великої групи осіб може бути кращим за вплив раціоналістичної науки [3, 109, 113]. Якщо надмірні розмірковування про неминучість смерті, про можливість хвороби пригнічує людину, і вона насправді від цього підвищує свої шанси захворіти, то щасливі настрої, що відтворюються напрямом духовного зцілення, роблять життя людини здоровішим і тривалішим [3, 130].

В цілому В.Джеймс оцінює роль і значення релігії методами емпіричної філософії – її цінність визначається корисністю її для людини та решти світу. Релігійні явища безпосередньо пов'язані зі сферою несвідомого, а все, що впливає зі сфери несвідомого, підвищує нашу впевненість, в чому б вона не полягала [3, 447, 467]. Релігійне життя обертається навколо турботи людини про свою власну долю. Тому релігійне життя отримує своє враження в термінах особистого життя, а Бога людина осягає в глибоко особистих, егоцентричних переживаннях [3, 480]. Любов до життя – от справжній релігійний імпульс на всіх щаблях культурного розвитку, і тому релігія виконує життєву функцію, байдуже, чи має вона інтелектуальний зміст, а якщо має, то байдуже – істинний чи хибний [3, 496, 497].

Ще один представник прагматизму – Дж.Дьюї (1859-1952), як Ч.Пірс і В.Джеймс, також вважав, що пізнання людини має адаптивний характер, а поняття, концепції, теорії є інструментами пристосування людини до дійсності. Центральне поняття філософії Дж.Дьюї – досвід, котрий охоплює все – і організм, і середовище, утворюючи нерозривну єдність людини й природи. Однак, ті частини досвіду, котрі є ворожими людині й небезпечними для неї, становлять релігійний аспект досвіду [10, 187]. Крім того, на думку Дж.Дьюї, немає принципової різниці між пізнавальною та оцінювальною частинами (або аспектами) досвіду; істина та цінність збігаються, оскільки обидві виконують адаптивну функцію [7, 276].

Відмінність між ціннісно-орієнтаційною та пізнавально-інструментальною сферами діяльності виявилася, на думку Дж.Дьюї, ще в стародавніх цивілізаціях, зокрема, в Стародавній Греції. Людина, за винятком тих моментів, коли вона зайнята працею, повністю живе у світі фантазії, а не фактів, у фантастичному світі, побудованому навколо людських бажань і наповненому здобутками його успіхів і наслідків невдач [6, 33]. Цей світ витворів фантазії людини, до якого входили також

певні традиції та обґрунтовані ними спеціальні норми, становив сферу професійної діяльності жерців, оракулів, священників. Однак, у Стародавній Греції склалася й інша сфера діяльності, що стосувалася виробництв і ремесел і яка потребувала певних фактичних висновків, узагальнень та знань щодо об'єктів та процесів природи. Ці знання особливо тісно пов'язані з виробництвом та ремеслами, відомостями про властивості матеріалів та особливості різноманітних процесів, необхідні для здобуття практичних результатів. Фантастичні та нереальні поняття тут відкидаються, оскільки вступають у суперечність з тим, що відбувається насправді. Розвиток ремесла й технологій забезпечує людину саме тими знаннями, з яких народжується наука. Ці знання включають в себе не лише суму певних фактів, а й практичні навички вправління з інструментами та матеріалами [6, 35-36]. Таким способом відділяються інституційно сфера вірувань та сфера практично-інструментальних знань.

Розвиток науки й технології в Новий час ще більшою мірою змінили характер взаємодії організму й навколишнього середовища, і стало зрозуміло, що ця взаємодія є пристосуванням організму, що забезпечується використанням цього середовища [28, 85]. Пізнання не є чимось ізольованим і самодостатнім; воно вплетено в процес, завдяки якому підтримується і розвивається життя.

Дж.Дьюї по-новому визначає роль і значення відчуттів і почуттів в контексті прагматистського вчення. Почуття втрачають своє місце вхідних воріт пізнання, щоб зайняти своє справжнє місце стимулів для діяльності. Для тварини подразнення ока чи вуха не є некорисною інформацією про те, що відбувається у світі і не стосується його. Така інформація – запрошення і побудження діяти належним чином. Це ключ до поведінки, керівний чинник у пристосуванні життя до його оточення. Воно є побуджуючим, а не пізнавальним за своєю сутністю [6, 85].

Відчуття ж, як свідомий елемент, вказують на призупинення процесу дії, яка йому передувала. Ми відчуваємо не холод як такий, а контрастний перехід від більш теплого до більш холодного; колір відчувається за контрастом до чистого світла, чистої темряви або за контрастом якогось іншого кольору. Неможливо вловити або відчути постійний звук або колір. Тому факт відносності почуттів не стосується сфери пізнання. Дж.Дьюї підкреслює, що відчуття цього роду є, скоріш, емоційними й практичними, ніж когнітивними й інтелектуальними. Вони – поштовхи зміни, що викликає розрив у попередньому пристосуванні. Вони – сигнали до переорієнтування дії [6, 86].

Для ілюстрації цього Дж.Дьюї наводить приклад: якщо зламається кінчик олівця, яким ми малюємо або пишемо, то до свідомості надходить імпульс, що щось не так. Ця емоційна зміна діє як стимул для необхідної зміни операції. Людина дивиться на олівець, загострює його або змінює на інший. Відчуття діє як точка опори поведінки, що по-новому перепристосовується. Воно відзначає розрив у попередній рутині писання і початок нового способу діяння. Відчуття – це стимул до рефлексії та висновку [6, 86, 87].

Новий погляд на почуття та відчуття неминуче підводить до нового погляду на досвід. Дж.Дьюї вважав, що справжній зміст досвіду – це адаптивні образи дії, звички, активні функції, зв'язки дії та зазнавання дії, сенсорно-моторні координації. Досвід всередині себе самого містить начала зв'язку та організації. Ці принципи – нітрохи не гірші від того, що вони, швидше, життєві та практичні, ніж епістемологічні [6, 87]. Це ж стосується і понять. Поняття, які є значущими й прийняті соціально, стають для дитини принципами інтерпретації й оцінки задовго до того, як вона досягне особистого й свідомого контролю власної поведінки. Речі приходять до неї в оболонці мови, а не у фізичній оголеності, і цей відбиток комунікації примушує дитину поділяти думки оточуючих. Ці

думки, що надають їй так багато фактів, формують її розум; вони створюють центри, навколо яких впорядковуються її особисті реакції та сприйняття [6, 88].

На думку Дж.Дьюї, людина використовує результати свого попереднього досвіду, щоб сформувати нові звичаї. Попередній досвід використовується для того, щоб запропонувати цілі й методи для розвитку нового, поліпшеного досвіду. В результаті досвід стає таким, що конструктивно саморегулюється [6, 89].

На противагу догматичному раціоналізму, прагматизм розглядає розум як інструментальний інтелект, що інтерпретований за взірцем науки і використовується у соціальній творчості. Він звільняє людину від ланцюгів минулого, що викликані невіглаством і обставинами, що закорінені у звичаях. Він проектує краще майбутнє і допомагає людині в його реалізації. І його дії завжди підлягають перевірці у досвіді. Принципи й плани, що формуються цим розумом, є не догмами, а лише гіпотезами, що мають вироблятися практикою та відкидатися, виправлятися та розвиватися залежно від того, чи досягають вони успіху в управлінні нашим сьогоденним досвідом [6, 90, 91].

Дж.Дьюї вважав, що в контексті прагматистської концепції світ або якась його частина сприймається психікою людини не як існуючий сам по собі, а як матеріал для змін. На світ дивляться очима тесляра, який спостерігає речі не заради їхньої власної користі, а лише з точки зору того, що він збирається з ними зробити, тобто в ракурсі тієї мети, котру він утримує у власному розумі. У дереві, камені, залізі, які він спостерігає, його цікавить придатність до певних змін, які він бажає здійснити. Його увага спрямована на зміни, котрі вони викликають в інших речах. Таким чином, він може обрати ту комбінацію змін, яка принесе йому бажаний результат. Лише завдяки цим процесам активної маніпуляції з речами з метою реалізації свого наміру, він розкриває властивості речей. Ідеальне ж

реалізується завдяки його використанню як інструменту або методу перевірки, експерименту, відбору й комбінації конкретних природних операцій. Ідеальне та реальне у цьому розумінні є не полюсами, що протистоять один одному, а розумно мислимыми можливостями існуючого світу, які можуть бути використані як методи його перероблення й поліпшення [6, 102, 106, 107].

У зв'язку з цим філософія має виходити з дієвої, оперативної настанови. Це означає, що головна функція філософії – функція раціоналізації можливостей досвіду, особливо колективного досвіду людей [6, 107].

Узагальнення, зроблені Дж.Дьюї щодо призначення та функціонування відчуттів, почуттів та розуму людини, є узагальненнями та спостереженнями точних конкретних наук, наукової психології, фізіології вищої нервової діяльності тощо, і, в свою чергу, активно вплинули на наступні наукові дослідження і суспільну практику.

Одним з основних лейтмотивів прагматизму була критика одностороннього класичного раціоналізму, з'ясування великого значення ірраціонального начала в житті людини й суспільства, розвінчування фетишизації пізнавального ставлення людини до дійсності й підпорядкування її практичному ставленню, центральне місце в якому відіграє досвід людини з її віруваннями, переконаннями та звичками. Некласичне тлумачення співвідношення раціонального та ірраціонального в останній чверті XX ст. в умовах, коли наукомістке виробництво стає визначальним у новому інформаційному постіндустріальному та постматеріальному суспільстві, стає вже недостатнім [9]. В добу постмодерну, синергетичного бачення світу сформувалася постнекласична версія прагматизму або постпрагматизм, одним з найтипівіших проявів якого стало нейролінгвістичне програмування.

Таким чином, базова концепція представників прагматизму про «відновлення вірування» як підставу переходу від пізнавального до практично-діяльнісного ставлення до дійсності дозволяє подолати неадекватні оцінки цього філософського напрямку як утилітарного та приземлено матеріалістичного. Такий аналіз сприятиме ренесансу більш гуманізованої версії прагматизму.

1. Аристотель. Нікомахова етика / Аристотель. - К., 2000.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия природы / Г.В.Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – М., 1975. – Т. 2.
3. Джемс В. Многообразие религиозного опыта / В. Джемс – М., 1910.
4. Джеймс В. Прагматизм / В. Джеймс – К., 2000.
5. Джемс У. Психология / У. Джемс – М., 1991.
6. Дьюи Дж. Реконструкция в философии / Дж. Дьюи – М., 2001.
7. Мельвиль Ю.К. Философско-энциклопедический словарь / Ю.К. Мельвиль, Дж. Дьюи. – М., 1989.
8. Пирс Ч. Начала прагматизма / Ч. Пирс – СПб, 2000.
9. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття / М.В. Попович – К., 1997.
10. Прагматизм // Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
11. Юм. Д. Трактат о человеческой природе / Д. Юм. Сочинения в двух томах. Т.1. – М.: 1965.